

Silvia Oberhack

Dokumentacja audiowizualna w zasobie archiwalnym Urzędu Pełnomocnika Federalnego do spraw Dokumentów Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD (BStU) : zarys problematyki

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 2, 239-250

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Silvia Oberhack

DOKUMENTACJA AUDIOWIZUALNA W ZASOBIE ARCHIWALNYM URZĘDU PEŁNOMOCNIKA FEDERALNEGO DO SPRAW DOKUMENTÓW SŁUŻBY BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWOWEGO BYŁEJ NRD (BSTU). ZARYS PROBLEMATYKI*

Wśród szeroko rozpowszechnionych w NRD sloganów propagandowych popularne było hasło: „Człowiek znajduje się w centrum...”. Tak, znajdował się „w centrum” – w centrum systemu inwigilacji, nieufności i ubezwłasnowolnienia przez państwo. Przy pomocy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (Ministerium für Staatssicherheit, MfS) starano się zgromadzić jak najwięcej informacji na temat obywateli, którzy byli dla komunistycznej władzy potencjalnymi przestępcami – kwestią pozostawało to, czy, kiedy i w jaki sposób zwrócą się przeciwko systemowi. Państwo i – z polecenia partii – Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego NRD dążyło do utrzymywania nad obywatelami stałej kontroli, a także, na ile było to możliwe, sterowania nimi. W zależności od rozwoju sytuacji w kraju oraz na arenie międzynarodowej „bezpieka” kładła nacisk na różne sfery życia i działała ze zróżnicowaną intensywnością. Z tego powodu, rozpatrując zagadnienie specyfiki zasobu archiwalnego, należy pamiętać o kontekście historycznym. Różne metody oraz zmiany priorytetów inwigilacji przez komunistyczne organy represji można zaobserwować podczas przeglądu zasobu specjalnych nośników informacji.

Już w 1963 r. MfS zaczęło posługiwać się do własnych celów maszynami do przetwarzania danych produkcji państwowego zakładu VEB Maschinelles Rechnen Berlin. Wykorzystywano w nich rozwiązania stosowane we francuskich komputerach *mainframe* i komputerach firmy Siemens, a więc urządzeniach technicznych z krajów zachodnich. Po uzgodnieniu przez kierownictwa KGB i MfS wspólnych standardów zaczęto rozwijać produkcję własnych komputerów o dużej mocy obliczeniowej, kompatybilnych z komputerami firmy IBM. W 1968 r. w Moskwie państwa bloku wschodniego parafowały porozumienie o stworzeniu Jednolitego

* Artykuł jest rozbudowaną wersją referatu wygłoszonego podczas konferencji „Fotografia w nowoczesnym archiwum”, która odbyła się w Warszawie 27 X 2008 r.

Systemu Elektronicznych Maszyn Cyfrowych¹. Nie zrezygnowano jednak całkowicie ze stosowania komputerów *mainframe* firmy Siemens². W ramach systemu JS EMC zachowało się w sumie 20 543 dyskietek, wymiennych dysków magnetycznych i taśm, z tego opisanych zostało 7626.

Dyskietki, taśmy (10 MB, 20 MB) i wymienne dyski magnetyczne o pojemności 100 MB (BStU/AR 7)

Na przełomie 1990 i 1991 r. okazało się, że urządzenia techniczne i nośniki informacji znajdujące się w BStU są niekompatybilne i danych nie można odczytać. Udało się jednak oddzielić informacje od nośników danych i przenieść je do nowoczesnych baz danych w taki sposób, że począwszy od roku 1999, po zakończeniu długotrwałego procesu dekodowania udzielane są np. informacje uzyskane z bazy danych SIRA³ Głównego Zarządu Wywiadu (Hauptverwaltung Aufklärung, HV A). Przeniesione do baz danych informacje są ewidencjonowane i przechowywane w archiwum w ramach 41 projektów przetwarzania danych MfS. Nośniki informacji służą już tylko dla celów muzealnych.

Do dzisiaj zachowało się także 608 filmów z centrali ministerstwa bezpieczeństwa w Berlinie oraz 265 filmów z zasobów rządów okręgowych MfS. Zasób obejmuje materiały z okresu od początku lat pięćdziesiątych do początku lat osiemdziesiątych XX w.

¹ E. Sobslavsky, N.J. Lehmann, *Zur Geschichte von Rechentechnik und Datenverarbeitung in der DDR, 1946–1968*, Dresden 1996, s. 98.

² BStU, MfS, ZAIG 7508, *Beratung mit Vertretern des KfS zu Fragen der Einsatzvorbereitung und Nutzung der EDV... 16–19 XII 1974 in Moskau*, s. 143–160.

³ System der Informationsrecherche der HV A.

Jeśli chodzi o taśmy 8 mm, są to zazwyczaj filmy amatorskie i prywatne, taśmy 16 mm to wytworzone przez MfS półprodukty, a filmy 35 mm są we właściwym tego słowa znaczeniu materiałem przeznaczonym dla „bezpieki” i pochodzącym z profesjonalnych studiów filmowych. Istniała bowiem ścisła współpraca między Stasi, państwową wytwórnią filmową w NRD (DEFA)⁴ i telewizją. Swoją niebagatelną rolę miał w niej zakład kopiowania filmów DEFA w Berlinie-Johannisthal. Filmowcy amatorzy w NRD byli przez MfS postrzegani jako poważne zagrożenie, a większość obywateli nie była świadoma, że każda placówka MfS mogła przekazać zakładowi kopiowania filmów nazwisko i adres inwigilowanej osoby. W przypadku nadesłania przez tę osobę np. filmu do wywołania sporządzano kopię, którą oddawano do dyspozycji MfS. Cały ten proceder odbywał się oczywiście bez wiedzy i zgody obywatela⁵.

Od początku lat osiemdziesiątych MfS kładło większy nacisk na obserwację za pomocą wideo i nabywało na Zachodzie odpowiedni sprzęt. Urządzenia wideoprodukcji krajowej można było zdobyć w NRD dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych. Zachowało się 1441 filmów wideo z centrali oraz 228 filmów wideo z zarządów okręgowych MfS. W zasobie archiwalnym znajdują się materiały zapisane w dziewięciu różnych standardach, m.in. VCR, UMatic, Video 2000 oraz VHS. Na tę dokumentację składają się filmy pokazujące m.in. imprezy wewnętrzne MfS, obserwacje osób, procesy i przesłuchania. Są wśród nich także filmy szkoleniowe i nagrania programów telewizji RFN. Owe programy – nagrane np. w celu stwierdzenia ewentualnych kontaktów uciekinierów z NRD lub umożliwienia rozpoczęcia dalszych obserwacji – stanowią około dwóch trzecich zasobu materiałów wideo.

Uszkodzona kasetka VCR zawierająca relację ze spotkania z TW (BStU/AR 7)⁶

Jeśli ścieżka filmowa i/lub dźwiękowa nie są czytelne lub są słabej jakości, w każdym przypadku z osobna decyduje się czy mają być one oczyszczone i odnowione. Jest to zadanie bardzo odpowiedzialne, z którym zmierzyć muszą się zarówno archiwiści, jak i służby techniczne. Konieczne jest natychmiastowe działanie – w przeciwnym bowiem razie informacje na nich zapisane mogą zostać bezpowrotnie utracone.

W celu zabezpieczenia filmów i kaset wideo są one przegrywane w formacie BETACAM SP, aby móc następnie konwertować ten jednolity pod względem technicznym zasób w systemie archiwizacji długoterminowej. Dotychczas nie udało się jednak zestandaryzować tego systemu.

⁴ Deutsche Film AG – państwowe studio filmowe z siedzibą w Poczdamie-Babelsbergu.

⁵ C. Krönke, *Stasi – der größte deutsche Schmalfilmclub*. Zob. http://schmalfilm.schiele-schoen.de/a9839/Die_Spur_fuehrt_nach_Berlin_Stasi_der_groesste_deutsche_Schmalfilmclub.html.

⁶ Por. www.bstu.de:8. Tätigkeitsbericht der Bundesbeauftragten.

W centrali Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego zachowało się ok. 89 tys., a w zarządach okręgowych ok. 75 tys. różnego rodzaju nośników dźwięku⁷. Udostępnianie i konserwacja mają miejsce wyłącznie w centrali w Berlinie. Dotychczas opracowano i przygotowano do użytku w sumie blisko 16 tys. nośników dźwięku.

Kasety dyktafonowe, miniaturowe magnetofony Memocord, drut z nagranyymi sygnałami dźwiękowymi, miniaturowe kasety, szpula magnetofonowa (BStU/AR 7)

Na zasób składają się materiały zapisane w najróżniejszych formatach. Przeważająca część zbiorów dźwiękowych została nagrana z prędkością 2,4 cm/s. Ogólnie jednak waha się ona – w zależności od położenia ścieżki dźwiękowej – między 1,2 cm/s a 76,2 cm/s, a zatem materiały te nie są jednorodne. Poza tym stan techniczny nośników stale się pogarsza.

Rozwarstwiona taśma dźwiękowa (BStU/AR 7)

⁷ *Ibidem.*

Obok niebezpieczeństwa rozkładu chemicznego, np. degradacji spoiwa (w przypadku taśm poliestrowych) i utraty lepkości lub procesu hydrolizy (w przypadku taśm octanowych) pojawiają się poważne trudności z utrzymaniem taśm w dobrym stanie fizycznym. Z jednej strony pierwotny zapis (na przykład w przypadku podsłuchów i rejestracji audycji zachodnich) był niekiedy słabo słyszalny już podczas nagrywania i wskutek tego jest trudny do odczytania, z drugiej strony jest to zasób najbardziej zagrożony skutkami niewłaściwego magazynowania oraz wpływu czynników zewnętrznych (kurzu, zmian temperatury, a często także złej jakości taśm).

Nośniki dźwięku są specyficznym materiałem archiwalnym – z zewnątrz nie widać tego, co jest na nich nagrane; w celu opracowania materiał trzeba zwykle przesłuchać w czasie rzeczywistym.

Ze względu na postęp techniczny konieczna okazała się rezygnacja z dotychczasowego formatu zapisu na taśmach DAT⁸. W odniesieniu do zasobów dźwiękowych zdecydowano się na zapis cyfrowy i archiwizację długoterminową w formacie SAN⁹. Obecnie w ramach utworzonej w tym celu grupy projektowej BStU jest w trakcie opracowywania odpowiednich standardów.

Zbiory dźwiękowe znajdujące się na zagrożonych zniszczeniem nośnikach są digitalizowane od razu, a w przypadku pozostałych materiałów wartych archiwizacji jest to wykonywane „na żądanie”, lub o ile pozwala na to czas w cyfrowym studiu rekonstrukcyjnym. Zalety cyfrowej techniki dźwiękowej w użytkowaniu są jednak oczywiste. Po przegraniu w stosunku 1:1 na format cyfrowy sekwencyjny dostęp do materiałów dźwiękowych jest znacznie szybszy. Dzięki temu możliwe jest sprawniejsze obsługiwanie osób korzystających z archiwum.

Spuścizna archiwalna w centrali MfS zawiera poza aktami i nagraniami mniej więcej milion fotografii. Dokładnej liczby fotografii, które są fizycznie lub formalnie trwale powiązane z dokumentami, nie da się obecnie określić. Akta Stasi nie zostały jeszcze zewidencjonowane tematycznie, chociaż dostęp do informacji dotyczących osób możliwy jest za pośrednictwem kartotek. W zasobie fotograficznym centrali znajduje się ok. 390 tys. pozytywów i diapozytywów (czarno-białych i kolorowych) oraz ok. 600 tys. negatywów (czarno-białych i kolorowych). Zdjęcia opracowywane są niemal wyłącznie seriami, tylko w drodze wyjątku ewidencjonuje się pojedyncze fotografie. Taki sposób opracowania wynika ze specyfiki zasobu MfS. Jednym z głównych zadań ministerstwa było bowiem gromadzenie dokumentacji fotograficznej. Zachowały się fotografie ze wszystkich wydziałów MfS za wyjątkiem służb logistycznych i Wydziału X¹⁰. Na temat tego, dlaczego tak jest, można obecnie prowadzić jedynie spekulacje. Również i na to pytanie będziemy mogli odpowiedzieć dopiero po zewidencjonowaniu wszystkich dokumentów. Fotografie są przyporządkowane do poszczególnych zbiorów według miejsca ich odnalezienia. Dokumentacja fotograficzna w ramach akt pozostawiana jest w zbiorach pisemnych i zostaje umieszczona w odpowiednim opakowaniu, a w razie potrzeby zabezpieczona.

Wszystkie fotografie ze względu na konieczność zachowania specjalnych warunków ich przechowywania archiwizowane są przy poszanowaniu zasady proveniencji w zbiorze fotografii w centrali w Berlinie.

⁸ Digital Audio Tape.

⁹ Storage Area Network.

¹⁰ Wydział X odpowiedzialny był za koordynację współpracy jednostek MfS z organami bezpieczeństwa innych państw socjalistycznych i zaprzyjaźnionych oraz wykonywanie zadań tzw. pośrednictwa językowego (tłumaczenia).

Na temat procedur, jakim podlegały w MfS fotografie, odnaleziono dotychczas niewiele dokumentów. Instrukcja służbowa, dotycząca przechowywania zdjęć, nakazywała, by „materiał filmowy i zdjęciowy [...] w całości był udokumentowany i magazynowany bezpiecznie oraz w sposób scentralizowany i przejrzysty. Zbędny materiał filmowy i zdjęciowy należy zniszczyć pod nadzorem kierownika danej komórki, sporządzając odpowiedni protokół”¹¹. Normatyw ten jest jedynym dotychczas odnalezionym dokumentem, mówiącym jak postępować z materiałami fotograficznymi. Do protokołów brakowania materiałów filmowych i zdjęciowych, o których była w instrukcji mowa, do tej pory nie udało się dotrzeć.

Przyglądając się przekazowi fotograficznemu pod względem czysto technicznym, można wymienić dwa główne obszary zainteresowań MfS – fotografia operacyjna i fotografia naukowa. Do pierwszej należą fotografie dokumentów¹², zdjęcia wywiadowcze w najszerszym tego słowa znaczeniu oraz z obserwacji. Do drugiej zaliczane są zdjęcia dokumentujące badania obiektów w celu uwidocznienia fałszerstw (np. za pomocą światła ultrafioletowego) oraz fotografie w podczerwieni.

Analizując dokumentację fotograficzną MfS pod względem treści, można wyszczególnić w zasobie następujące kategorie tematyczne:

– obserwacja (NRD ogółem)	–	30%
– „autoprezentacja” kierownictwa MfS	–	27%
– dochodzenia i areszt śledczy	–	18%
– wywiad i kontrwywiad	–	9%
– granice i kontrola paszportowa	–	9%
– gospodarka narodowa	–	6%
– technika	–	1% ¹³

W odniesieniu do zasobów archiwów należy brać pod uwagę aspekt historii kultury, historii fotografii oraz estetyki¹⁴. W refleksji historycznej istotną rolę odgrywa stosunek między historią a sposobami jej dokumentowania za pomocą obrazów. Zdjęcie nie jest obiektywnym świadkiem historii, lecz jedynie komunikatem takiego świadka. Oko jest „najniebezpieczniejszym organem” człowieka w tym sensie, że pozwala czasem widzieć rzeczy takimi, jakimi nigdy w rzeczywistości nie były. Co najmniej w chwili, w której nauka i różne instytucje zaczęły wykorzystywać medium fotografii do celów dokumentacyjnych, rozgorzał spór, dotyczący prawdy i realizmu fotografii.

W trakcie konferencji „NRD w fotografii”, zorganizowanej w 2003 r. w Erfurcie, Susanne Regener zwróciła uwagę na aspekt rozwoju kultury audiowizualnej¹⁵: „Kultura wizualna jest tym obszarem, w którym *the-world-as a picture* (świat jako obraz) badany jest w całej swej złożoności”¹⁶. Badanie specyficznych, związanych z rozwojem kultury, sposobów postrzegania świata oraz muzealnych i archiwistycznych form wykorzystania fotografii to zagadnienie interdyscyplinarne, stanowiące wyzwanie nie tylko dla historyków czy archiwistów. W naturalny sposób odkrywa się w jego ramach odpowiedzi na niektóre pytania, na przykład, w jaki

¹¹ BStU, MfS, HA III/16222.

¹² BStU, MfS, HA VI/11825 i HA VI/4978.

¹³ Własne obliczenia na podstawie wewnętrznego programu ewidencyjnego SAE.

¹⁴ Fotoarchiv-online w Landesmedienzentrum Baden-Württemberg. Por. <http://fotarchiv.lmz-bw.de>.

¹⁵ Konferencja „DDR im Bild“, Erfurt, 22–24 V 2003 r.

¹⁶ S. Regener, *Fotografie und Geschichte*, wersja odczytu ze strony internetowej Uniwersytetu Erfurckiego.

sposób władza i wiedza wizualizowane były w przeszłości, a jak są przedstawiane dziś oraz w jaki sposób jednostki biorą udział w obrazowaniu swojej tożsamości społecznej.

Archiwa fotograficzne dostarczają zarówno materiałów ilustracyjnych, jak i źródłowych. Treść zdjęć może zostać odczytana wyłącznie za pomocą informacji pochodzących z innych źródeł; przy ich opracowywaniu ważny jest kontekst ich powstania.

Poniżej omówiono przykłady funkcji i roli fotografii w MfS. Będzie to tylko ogólny zarys, w którym zwrócę uwagę na kilka kwestii i przedstawię przykłady fotografii z zasobu BStU, należących do różnych wymienionych wcześniej obszarów tematycznych.

„Zadania obserwacyjne” MfS w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. koncentrowały się głównie na wykonywaniu czynności kryminalistycznych. Gromadząc środki dowodowe dokumentowano miejsca przestępstw i wydarzeń. Prezentowane poniżej materiały dydaktyczne na temat możliwości wykorzystania fotografii i środków kryminalistycznych w MfS wydawała od 1951 r. Wyższa Szkoła Prawnicza w Poczdamie (JHS, Juristische Hochschule Potsdam – oficjalna nazwa wyższej szkoły MfS od 1965 r.)¹⁷.

Głównym celem gromadzenia przez MfS dokumentacji fotograficznej było począwszy od lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych „[...] śledzenie i rozpoznawanie w porę wrogiej działalności [...]” oraz prewencyjna „obserwacja wroga”¹⁸. Każdy obywatel był „potencjalnym przestępcą”, który mógł wystąpić przeciwko systemowi. Ten rodzaj fotografii można określić w najszerszym znaczeniu także jako prospektywną fotografię miejsca przestępstwa. MfS dążyło do tego, by znaleźć się na miejscu jeszcze przed dokonaniem przewidywanego lub choćby możliwego przestępstwa. Tak można wytłumaczyć między innymi obszerne przekazy fotograficzne obserwacji dróg tranzytowych między Berlinem Zachodnim a granicą NRD i RFN oraz dróg dojazdowych do obiektów wojskowych. Efektywność tego rodzaju obserwacji była jednak wątpliwa, ponieważ prawdopodobieństwo rejestracji tajnego spotkania ze szpiegiem na parkingu przy autostradzie za pomocą zainstalowanego na stałe aparatu wykonującego zdjęcia w przypadkowych odstępach czasu było raczej znikome.

Przykładem tego typu obserwacji jest inwigilacja amerykańskiej ambasady (z lat 1984–1985 zachowało się ok. 93 tys. fotografii).

Opracowanie „Kryminalistyka. Fotografia”
(BStU/AR 7)

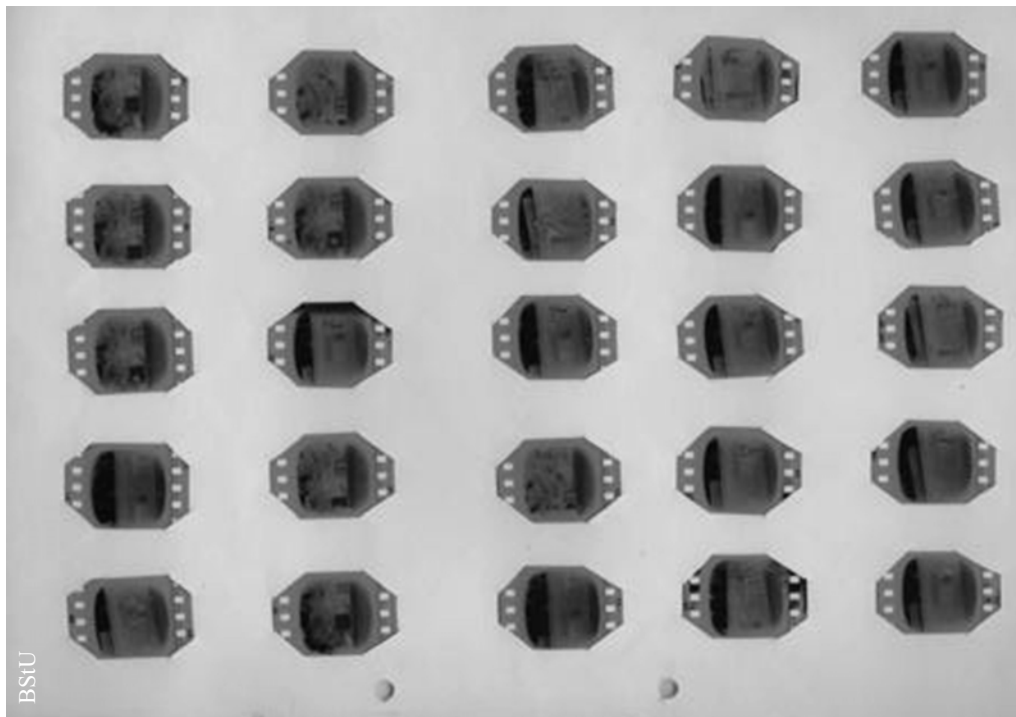
¹⁷ Por. VVS JHS 001 – 135/75.

¹⁸ Por. VVS JHS 001 – 161/79, s. 11.

Inwigilacja wejścia ambasady USA w centrum Berlina, 1984 r. (BStU, MfS, HA II/Fo/1010)

Drugim przykładem inwigilacji jest obserwacja otoczenia Erlöserkirche (Kościoła Zbawiciela – przyp. tłumacza) w dzielnicy Berlin-Lichtenberg (zbiór obejmuje ogółem ok. 4500 negatywów).

**Obserwacja osób w otoczeniu kościoła Erlöserkirche
(BStU, MfS, HA VIII/Fo/430)**

Sporządzano także dokumentację zdjęciową udaremnionych prób przemytu osób przez granicę NRD. Z jednej strony fotografia była traktowana jako środek dowodowy, z drugiej zaś fotograficzna rekonstrukcja wydarzenia służyła upokarzaniu i zastraszaniu schwytanych osób.

Przejście graniczne w Drewitz, 1969 r. (BStU, MfS, HA XX/Fo/118)

MfS dbało oczywiście również o obszerne dokumentowanie swej własnej działalności.

**Odznaczenie ministra MfS Ericha Mielke orderem Scharnhorsta, 1985 r.
(MfS, ZAIG/Fo/649)**

Uroczystość z okazji 30-lecia MfS. Powitanie Ericha Honeckera przez Ericha Mielke na dziedzińcu centrali MfS w Berlinie, 1980 r. (BSU, MfS, ZAIG/Fo/885)

Miejsce pracy i urządzenia do prześwietlania, otwierania, powielania i zamykania przesylek pocztowych, ok. 1986 r. (BStU, MfS, Abt. M/Fo/29)

W zakresie zabezpieczenia zasobu każdy rodzaj mediów wymaga indywidualnego podejścia. Konieczne są różne strategie, dostosowane do charakteru zasobu. Chodzi tu nie tylko o stan fizyczny archiwaliów, ale także ich rodzaj i pochodzenie. To tu kryje się prawdopodobnie jedna z najistotniejszych różnic w stosunku do archiwów, które nie przechowują dokumentów i innych materiałów wytworzonych przez tajne służby. Zasób nie jest ani uporządkowany, ani należycie opisany i spakowany. Natrafić w nim można zarówno na materiały, które próbowano uprzednio zniszczyć, jak i na całkowicie zmięte negatywy. Zdarzają się też problemy czysto „fotograficzne”.

Podarte pozytywy Głównego Wydziału VIII (BStU/AR 7)

Zmięte negatywy (BStU/AR 7)

Zmiana koloru pozytywu (BStU/AR 7)

Fotografie przechowywane w BStU są zwyczajowo opracowywane seriami, opatrywane sygnaturami i pakowane. Magazynuje się je w oddzielnych klimatyzowanych pomieszczeniach. W archiwizowaniu i udostępnianiu zasobów dąży się do wprowadzenia rozwiązań mieszanych – udostępniania użytkownikowi materiałów w formacie cyfrowym oraz archiwizacji długoterminowej w formie tradycyjnego, analogowego zapisu filmowego. Projekt takich procedur jest obecnie opracowywany i przygotowywany do wdrożenia w BStU.